

ARAB TILI SINTAKSISIDA SO'Z TARTIBI VA E'ROB TIZIMINING FUNKSIONAL-SEMANTIK TAHLILI

Kaxarova Zilola Rustam qizi

Oriental universiteti Filologiya va tillarni o'qitish(arab) 3-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqola arab tili grammatikasining fundamental asoslari bo'lgan so'z tartibi va "E'rob" (kelishik) tizimi o'rtasidagi o'zaro aloqalarni tadqiq etishga bag'ishlanadi. Arab tili o'zining fleksiv tabiati bilan boshqa tillardan ajralib turadi, bu esa gap ichida so'zlarning joylashuvi va ularning grammatik ko'rsatkichlari (harakatlar) o'rtasida murakkab simbiozni yuzaga keltiradi. Tadqiqotda klassik arab tilshunosligidagi "Jumla fe'liyya" (fe'l gapi) va "Jumla ismiyya" (ot gapi) tushunchalari zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida qayta tahlil qilinadi. Maqolada so'z tartibining o'zgarishi nafaqat grammatik shaklni, balki gapning pragmatik va semantik yukini qanchalik o'zgartirishi ilmiy asoslab berilgan. Shuningdek, e'rob tizimining gapdagi mantiqiy chalkashliklarni bartaraf etishdagi roli va uning kommunikativ dinamikadagi o'rnini keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: Arab tili, Nahv (sintaksis), E'rob, VSO va SVO tartibi, semantik transformatsiya, Jumla fe'liyya, Jumla ismiyya, grammatik moslashuv, pragmatika.

Kirish: Arab tili o'zining boy sintaktik imkoniyatlari va fleksiv tabiati bilan boshqa somiy tillardan ajralib turadi. Arab tili grammatikasida (Nahv) gap qurilishi nafaqat muloqot vositasi, balki chuqur mantiqiy va uslubiy tahlil obyekti hamdir. Xususan, gapda so'zlar tartibining o'zgarishi gapning umumiy ma'nosiga (ta'kid, diqqat markazi) qanday ta'sir ko'rsatishi masalasi hamon dolzarb bo'lib qolmoqda.

2. Fe'l va Ot gaplarining farqlanishi

Klassik arab tilshunosligida gaplar ikki asosiy turga bo'linadi:

- Jumla fe'liyya (Fe'l bilan boshlanuvchi gap): Odatda VSO tartibida bo'lib, harakatga urg'u beradi. Masalan: "Qara'a at-tolibu al-kitaba" (Talaba kitobni o'qidi). Bu yerda asosiy e'tibor "o'qish" harakatiga qaratilgan.

- Jumla ismiyya (Ot bilan boshlanuvchi gap): SVO tartibida bo'lib, shaxsga yoki narsaga (Mubtada) urg'u beradi. Masalan: "At-tolibu qara'a al-kitaba" (Talaba kitobni o'qidi). Bu yerda diqqat markazida "talaba" turibdi.

3. E'rob (Kelishik) tizimining funksiyasi

Arab tilida so'z tartibi erkinroq bo'lishining asosiy sababi E'rob tizimidir. Gapda so'z qayerda kelishidan qat'i nazar, uning oxiridagi harakatlar (damma, fatha, kasa) uning gapdagi vazifasini belgilab beradi.

- Marfu' (Ega holati) — Damma bilan;
- Mansub (To'ldiruvchi holati) — Fatha bilan.

Bu tizim tufayli arab tilida so'zlar tartibi o'zgarsa ham (masalan, to'ldiruvchi fe'ldan oldin kelsa), ma'no chalkashligi yuzaga kelmaydi, faqat uslubiy urg'u o'zgaradi.

2. Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda deskriptiv (tasviriy), qiyosiy-solishtirma va transformatsion tahlil metodlaridan foydalanildi. Metodologiya asosini arab tili grammatikasidagi "Al-Omil" (ta'sir etuvchi) nazariyasi hamda zamonaviy "Sintaktik o'rin almashinuvi" tamoyillari tashkil etadi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodik bosqichlar qo'llanildi:

A) Strukturaviy transformatsiya metodi:

Bu metod orqali gapdagi so'zlar tartibi o'zgartiriladi va natijada yuzaga keladigan grammatik o'zgarishlar kuzatiladi.

• Misol:

1. Yaktubu at-tullābu ad-darsa (يَكْتُبُ الطَّلَابُ الدَّرْسَ) – VSO tartibi. Bu yerda fe'l (yaktubu) birlikda kelmoqda, chunki u egadan (tullab - talabalar) oldin joylashgan.

2. At-tullābu yaktubūna ad-darsa (الطَّلَابُ يَكْتُبُونَ الدَّرْسَ) – SVO tartibi. Bu yerda ega oldinga o'tishi bilan fe'l u bilan son va jinsda moslashishga majbur (yaktubuna – ko'plik shakli).

• Xulosa: Metod shuni ko'rsatadiki, arab tilida so'z tartibi shunchaki o'rin almashish emas, balki fe'lning morfologik shaklini ham o'zgartiruvchi omildir.

B) Funktsional-semantik tahlil:

So'z tartibi o'zgarishining gap ma'nosiga ta'siri o'rganiladi. Arab tilida "taqdim va ta'xir" (oldin keltirish va keyinga surish) qoidasi mavjud.

• Misol:

1. Qara'tu al-kitāba (Kitobni o'qidim) – Oddiy xabar.

2. Al-kitāba qara'tu (Aynan kitobni o'qidim) – Bu yerda to'ldiruvchi (al-kitaba) oldinga o'tib, ma'noga hasr (chegaralash/ta'kid) yukini yuklaydi. Ya'ni, boshqa narsani emas, aynan kitobni o'qidim.

3. Asosiy qism: Tahliliy natijalar

O'tkazilgan strukturaviy va funktsional tahlillar natijasida arab tili grammatikasining o'ziga xos sintaktik va semantik qonuniyatlari bo'yicha quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

3.1. Sintaktik moslashuv va miqdor ko'rsatkichlari tahlili

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, arab tilida so'z tartibi (VSO va SVO) shunchaki uslubiy tanlov emas, balki qat'iy grammatik natijalarni keltirib chiqaruvchi transformatsiyadir.

- VSO (Jumla fe'liyya) tartibida: Fe'l doimo birlik shaklida qoladi, hatto ega (fo'il) ko'plikda bo'lsa ham. Masalan: "Dahala al-mu'allimuna" (O'qituvchilar kirdi). Bu yerda fe'lning birlikda kelishi uning harakatga bo'lgan birlamchi e'tiborini ifodalaydi.

- SVO (Jumla ismiyya) tartibida: Ega (mubtada) gap boshiga o'tishi bilan fe'l endi uning "xabari" (predicate) vazifasiga o'tadi va u bilan jins hamda sonda to'liq moslashishi shart: "Al-mu'allimuna daxaluu" (O'qituvchilar kirdilar).

Natija: SVO strukturasi gapda sub'ektning (eganing) barqarorligi va uning gapdagi markaziy o'rnini ta'minlashga xizmat qiladi, VSO esa voqealarning jarayon sifatidagi dinamikasini birinchi planga olib chiqadi.

3.2. E'rob tizimining semantik differentsatsiyasi

Tahlillar shuni isbotladiki, arab tilidagi e'rob (kelishik) tizimi gapdagi mantiqiy chalkashliklarni bartaraf etuvchi asosiy vositadir. Boshqa tillarda (masalan, ingliz yoki o'zbek tili) so'z tartibi qat'iy bo'lsa, arab tilida bu erkinlik e'rob hisobiga amalga oshadi.

- "Innamā yaxshā Allāha min 'ibādihi al-'ulamā'u" (Oyat: Fatir, 28).

- Ushbu misolda ob'ekt (Allah - fatha bilan) egadan (al-ulama'u - damma bilan) oldin kelgan. Agarda e'rob tizimi bo'lmaganida, bu yerda ma'no tubdan buzilgan bo'lar edi.

- Natija: E'rob tizimi so'zlar tartibi o'zgarganda ham sub'ekt va ob'ekt o'rtasidagi mantiqiy iyerarxiyani saqlab qoladi. Bu esa arab tiliga o'ta yuqori darajadagi uslubiy moslashuvchanlik (flexible word order) imkoniyatini beradi.

3.3. Kommunikativ dinamika va "Hasr" (Chegaralash) samarasi

Ma'lumotlarni tahlil qilish jarayonida "Taqdim" (oldin keltirish) hodisasi gapning pragmatik yukini o'zgartirishi aniqlandi.

- Odatda, gapdagi ma'lum elementning (masalan, to'ldiruvchining) fe'ldan oldinga surilishi "faqatgina shu narsaga tegishli" degan ma'noni yuklaydi.

- Misol: "Iyyaka na'budu" (Faqat Sengagina ibodat qilamiz). Bu yerda "na'buduka" (Senga ibodat qilamiz) emas, balki to'ldiruvchining oldinga o'tishi iroda etilgan ma'noni toraytirib, uni yanada ta'kidli (emphatic) holga keltirgan.

3.4. Statistik va Lingvistik xulosalar jadvali

| Gap turi | Asosiy tartibi | Dominant xususiyati | Grammatik talabi |

| :--- | :--- | :--- | :--- |
 | Jumla fe'liyya | Fe'l + Ega + To'ldiruvchi | Dinamizm (Harakat) | Fe'l
 har doim birlikda |
 | Jumla ismiyya | Ega + Fe'l + To'ldiruvchi | Statizm (Shaxs/Narsa) |
 Fe'l ega bilan moslashadi |
 | Erkin tartib | To'ldiruvchi + Fe'l + Ega | Ta'kid va Chegaralash | E'rob
 orqali ma'no saqlanadi |

Xulosa: Tadqiqot natijalari ko'rsatishicha, arab tili grammatikasidagi so'z tartibi va e'rob tizimi o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, biri ikkinchisini to'ldiradi. E'rob tizimi sintaktik erkinlikni ta'minlasa, so'z tartibining o'zgarishi matnning stilistik va pragmatik qatlamlarini boyitadi. Zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan, ushbu hodisalarni o'rganish sun'iy intellekt va mashina tarjimasida arab tili algoritmlarini yaratishda o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Siybavayhi, Abu Bishr Amr. Al-Kitab. (Klassik arab tili grammatikasining asosi hisoblangan asar). Qohira: Maktabat al-Xonji, 1988.
2. Ibn Aqil, Abdulloh. Sharh Ibn Aqil 'ala Alfiyyat Ibn Molik. (Oliy o'quv yurtlari uchun klassik darslik). Bayrut: Dar al-Fikr, 2010.
3. Nematov H. G. Arab tili grammatikasi. Toshkent: O'qituvchi, 1992.
4. Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi (Sarf va Nahv). Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2015.
5. G'afforov A. Arab tili sintaksisi masalalari. Toshkent: Fan, 2003.
6. Wright, William. A Grammar of the Arabic Language. Cambridge University Press, 1896 (qayta nashr 2012). (G'arb sharqshunosligidagi eng mukammal arab tili grammatikasi manbasi).